

„...a vívásban a védés a szűrés értelmezése”

BÉNYEI PÉTER: EMLÉKEZÉSALAKZATOK ÉS LÉLEKTANI REPREZENTÁCIÓ A JÓKAI-PRÓZÁBAN

„...a vívásban a védés a szűrés értelmezése” – idézi Bényei Péter George Herbert Mead-et Jókai-könyvének a *Rab Rábyról* szóló fejezetében, és kétségkívül van kötetének valamilyen, a filológusi-irodalomtörténeti szakma megszokott működési rendjén, a recepciótörténeti (ön)pozicionáláson túlmutató, reflexív, a Jókai-értelmezéstörténet utolsó másfél évtizedének eredményeit is újraolvasó, a véleménykülönbségek közötti egyensúlyt kereső szándéka. Szilasi László Jókai-„close reading”-je [*A selyemgubó és a „bonczoló kés”, 2000*], Szajbély Mihály médiatörténeti fókuszából megírt Jókai-monográfiája [2010], Fried István a pályaszakasz végéről írt munkái (mindenekelőtt az *Öreg Jókai nem vén Jókai*, 2003), Hansági Ágnesnek a sorozatközlés poétikáját és hermeneutikáját feltáró tanulmányai és készülő kötete, és – egy csepp álszerénységgel – hadd hivatkozzak a balatonfüredi Jókai-konferenciák tanulmányköteteire is, mind új kérdésirányokkal igyekeztek a magyar irodalomtörténet Jókaiával szembeni adósságaiból valamit törleszteni, a negyven-ötven éve még kétségkívül legnépszerűbb, legolvasottabb magyar regényírót rehabilitálni, tisztázni Jókait a Gyulai Pál- és Péterfy Jenő-féle, a 20. század végéig öröklődő bírálatokkal, esztétikai kételyekkel szemben.

Miközben Jókai lassan kikopik az iskolai olvasmányok közül – Bényei több helyen is reflektál erre a könyvben –, új olvasókat is nyer: érett, gyakorlott olvasókat, harminc-negyven feletti elitolvasókat (vagy jó értelemben vett *sznobokat*), akik a Jókai-olvasás nyelvi, észjárásbeli nehézségeiben, Jókai többrétegű ironiájának hiperintellektuális képességeket igénylő felfejtésében gyönyörködnek, az olvasás magasiskoláját élvezik a Jókai-szövegekben. A kortárs magyar irodalomtörténet új Jókai-konceptiói – művelői alighanem magukon fedezték fel először ennek a jó két évtizede a régebbi, kontemplatív vagy kalandvágyó olvasás helyére került új keletű, kifinomult Jókai-befogadásnak a „tüneteit” – nem az „időtlen” esztétikum kimondása miatt jöttek létre, és persze arra is figyelmeztetnek, hogy a Jókai-recepciótörténet régi axiómái, a „meseszerűség” közhelyei, a „Kemény Zsigmond vs. Jókai Mór” pártoskodás sem „időtlen”. Az ezredforduló utáni Jókai-olvasás problémái azok, amelyekkel az új recepciónak szembe kell néznie. Ebben a tekintetben az új kérdésirányoknak mindig van valamiféle – az irodalomtörténet-írás felől persze nagyon is jól indokolható – egyoldalúsága, média- vagy olvasáselméleti „tárgyszerűsége”, ami viszont a Jókai-olvasás új trendjeinek az összetett problémáira mindig csak részlegesen tud válaszolni.

Jóllehet Bényei Péter könyve is azt ígéri, hogy ezeket a Jókai-életműre vonatkozó posztfilológiai kérdésirányokat egészíti ki két újabbal, az inkább *társadalomfilozófiai* mint társadalomtörténeti fókuszú értelmezéssel, és a Jókai-szövegek esetében valóban elhanyagolt [ez, vagyis az „elhanyagoltság” alighanem a Jókai–Kemény recepciótörténeti szembeállítás egyre kínosabbá váló öröksége] *pszichológiai* megközelítésekkel, igazából ennél sokkal többet ad: a Jókai-olvasás összetettségének újragondolását.

A kötet első, *A kollektív emlékezet és a közösségi identitás alakzatai a Jókai-prózában* című része a hazai irodalomtudományos diskurzusban sokat hivatkozott Jan Assmann mellett más szerzők, Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman téziseiből kiindulva tárgyalja négy mű [ezek közül három is az ezredforduló előtti Jókai-„magkánon” része volt], a *Forradalmi és csataképek*, az *Erdély aranykora*, *A kőszívű ember fiai* és a *Rab Ráby* társadalomképét, emlékezetpoétikáját. A regényértelmezések – lehet, hogy csak második szándékkal, de – a recepciónak azokat a közhelyeit hiteltelenítik, amelyek a Jókai-regényvilág illuzórikus, mindent túlszimbolizáló működését emlegetik, ám ez a hiteltelenítési művelet más úton megy végbe, mint Fábri Anna a tanulmányok által többször is hivatkozott *Jókai-Magyarországában* [1991]. Nem a szövegek dokumentarista, leíró elemeinek segítségével érvelnek az értelmezések [bár lehetne így is!], hiszen Fábri Anna tulajdonképpen az emlékezet rögzített, „memoriter” anyagait sorolja fel és klasszifikálja, miközben nem néz szembe az *emlékezet működésének* sajátos, 19. századi formációival és alakulástörténetével. A társadalomtörténeti diskurzus két lehetséges nézőpontja – a társadalomkép és a társadalmi emlékezetfolyamat leírása – között létrejött értelmezési hibajelenségeket kell korrigálnia mindenekelőtt Bényei Péternek, szigorúan el kell különítenie elemzéseiben a Jókai-szövegek emlékezetalakzatait a recepciótörténet azokhoz tapasztott emlékezetpolitikai gesztusaitól. Ehhez a *Forradalmi és csataképekről* szóló fejezetben leírt közösségi traumakezelési stratégiák természetének megértésén át vezet az út. 1848–49 emlékezete ugyanis – és bámulatos, hogy erre, a(z ön)cenzurális feltételek között is gyorsan, már 1850-ben reagált Jókai – éppen azért *nem* foglalható egységes, a társadalom egésze által jóváhagyott narratívába, mert a trauma egyfelől magából a vereségből, másfelől viszont a polgárháború-közeli állapotokból, 1848–49 széttartó politikai és sajtódiskurzusából, a társadalmi csoportérdekek ellentéteiből táplálkozott. Bényei gondolatmenete nagyon körültekintően elemzi az 1848–49-hez való kettős viszonyt, az 1850-es évek szemtanúként játékba hívott olvasóinak és a „szabadságharcot” a heroikus egyoldalúságában ismerő későbbi olvasóknak az eltérő emlékezeti mintázatait. Amit a kiegyezés utáni 1848-kultusz vagy ennek politikai és esztétikai újrahasznosításai mint nemzeti narratívát létrehozta, az messze nem azonos a *Forradalmi és csataképek* vagy éppen *A kőszívű ember fiai* [1869] történelemfelfogásával. A 21. századi olvasók számára ez különösen nehezen megragadható, hiszen nagyjából az 1970-es évek utáni Jókai-olvasók – ezek mi vagyunk – már a távoli olvasás [Franco Morettitől származik a *distant reading* fogalma] felől, a filmadaptációk, köztük a nagyon erős hatásokkal, legendássá vált színészi alakításokkal operáló, kitűnő, de leegyszerűsített hős-narratívákat építő, Várkonyi Zoltán által rendezett *Kőszívű*-film felől közelítenek a Jókai-regényhez; és a regényt *olvasva* feltehetőleg meg is lepődünk az ironikus narráción, Zebulon komikus, de szinte egyedül sikeres túlélési stratégiáján, a Palwitz-gyerekről szóló epilógus lezüllesztörténetén, vagy azon, hogy a főinrikus Ridegváry, Básti Lajos színészi gesztusainak híján, a regény lapjain csak egy bosszantóan kicsinyes és motiválatlan papírfigura. 1848–49 kollektív traumánarratívájának a tétje – írja Bényei –, „hogyan kerüljön az esemény közösségi elszenvedésének valódi tárgya [...] ne merüljön feledésbe, elhallgatásba a traumatizáló esemény” [27.]. Az emlékezetirodalom mint ellentartás a fenyegető felejtésnek – lásd még a szúrás és a védekezés vívó-hasonlatát! – nem más, mint az *aletheia*, egy tipikusan romantikus

esztétikai jelenség: ez lényegében ugyanaz, mint amit a kötet Dominick LaCaprától idéz, az *acting out* fogalma, célja pedig, hogy sokkolja azokat az eseményektől térben [a kortársak] vagy időben [olvasás- és recepciótörténet] távol levő olvasókat, akik a történetek újramondásában szeretnék visszanyerni a trauma következtében elvesztett identitásukat. Bényei szerint Jókai paradoxona a *Csataképekben* és a *Kőszívűben* éppen az, hogy az emlékezet narratívaképzését imitálva lényegében azt bizonyítja be, hogy nem lehetséges koherens elbeszélést írni az 1848–49-es eseményekről, ám éppen a narratívák többszólamúsága, egymást érvénytelenítő argumentumainak kaotikus halmaza, a vitahelyzet, a dialógus fenntartása az, amellyel ellen lehet szegülni a felejtésnek. A Görgei-kérdéssel kapcsolatban [Szilágyi Mártonra hivatkozva] fejti ki Bényei [64.], hogy a politikai ellendiskurzusok [Kossuth vs. Görgei, a magyar oldalon harcoló német tisztek vs. a Habsburg oldalon harcoló magyarok, a polgári lakosság szenvedései stb.] befogadói magatartásformáit sikerül Jókainak bevonnia az esztétikai diskurzusba. Ezzel Bényei tulajdonképpen magyarázatot is ad arra, hogy miért tárgyalja olyan gyakran a mai recepció éppen a *Csataképeket* és a *Kőszívűt*: alighanem az 1956 körüli széttartó emlékezetdiskurzusok, de akár az 1990, sőt a 2010 utáni történések egységes diskurzussá alakításának erőltetett, de meddő kísérleteinek előképeit, mintáit látja az érzékeny olvasó és a Jókai-filosz, a – Jókai nyújtotta „megfigyelői” nézőpontból megírt – dialogikus emlékezetfeldolgozásban.

Az *Erdély aranykorával* foglalkozó fejezet ugyanígy írja le a társadalmi emlékezet működését, nagyon sok részletében azonban árnyalja a trauma és az *el-nem-feledettség* konfliktusait. Meglepő módon – de igazán találóan – Bergyajevre hivatkozik abban a részben, amelyben a nagy társadalmi mozgások és az egyes ember konfliktusait tárgyalja [84.]; voltaképpen a mikrotörténet szemléleti alapjaira is rákérdez Jókait olvasva: vajon összeállítható-e az egyéni emlékezetek összeolvasásával a kollektív emlékezet? Talán csak azt a végletes tanulságot nem vonja le a szerző – pedig idézi is a Bánfi Dénes halálát kommentáló szöveget: „A tragédia be van fejezve a hős halálával. Más alakok, más vezérek veszik át ezentúl a történet folyamát.” [91.] –, hogy Jókai tulajdonképpen még azelőtt kivonja a történetből a regény hőstét, mielőtt az ironikus „aranykor”, a pusztulás, a regény elkezdődne. Az *Erdély aranykora*, a modernitásban újra felszínre kerülő, provokatív, kísérleti forma, a *hős nélküli regény*. Vagyis a kollektív emlékezet sem összeadható egyéni emlékezetek összege, hanem önállóan jön létre, s talán az író tölti be – a 19. században mindenképpen – azt a társadalmi funkciót, amely irányítani képes a kollektív emlékezetet, még ha távolról sem annyira attraktívan, amennyire az irodalom- vagy a kultusztörténet korábban képzelte.

A kötet kétségkívül legszellemebb része a *Rab Rábyról* szóló fejezet. Már az 1879-es Jókai-regény recepciója, az azt kísérő heves rajongás – például Mikszáthé, Szerb Antalé vagy Sőtér Istváné – és a teljes értetlenkedés egymás mellettisége is zavarbaejtő. Természetesen nem volt igazuk a Jókai-változaton élcelődő néhai irodalomtörténészeknek, például Tolnai Gábornak, aki az 1956-os, Komlós Aladár által fordított eredeti, Ráby Mátyás-önéletírás sajtó alá rendezője volt: Jókai nem hamisítja meg, nem kalandosítja a Ráby-emlékiratot, hanem észreveszi benne a paródiát, a jelentéktelen ember nárcisztikus hajlamait, a jozefinista, polgári értelmiség karikatúráját, aki Don Quijote-i módon küzd a kasztosodott és az össznemzeti érdeket soha fel nem ismerő társadalom [olvassuk csak vissza ezt a kötet negyvenkilences traumákat

boncolgató bekezdéseivel!) egészével – és ennek a lenyűgözően, eposzi méretűen kicsinyes személyiségnek az alternatív történetét írja meg. Azt, hogy mi lett volna, ha Ráby Máttyás nárcisztikus énje, „értelmes önzése” legalább nem következetlen, ha rigorózan, kivétel nélkül „beleszáll” minden konfliktusba, az államigazgatásba, a jogrendbe, a házasság íratlan törvényeibe, a büntető intézményekbe stb., amikkel a néhai, valóságos Ráby Máttyás nem mindig mert konfliktusokat vállalni. Bényei jól látja, hogy „Jókai saját történetalkotó módszerére, jellemteremtési stratégiáira is” ráismer „Ráby Máttyás önéletírását olvasván...” [161–162.]. A regény virtuozitása, az olvashatatlanságig fokozott, csak kimondottan a Ráby-regény számára létrehozott prózanyelve azonban a paródia másik rétegét is felszínre hozza. Ahogy Bényei javasolja: írói önparódiaként is kell olvasnunk Ráby Máttyás történetét. Jókai, aki a tradicionális „magkánonhoz” tartozó nagyregényeivel ekkorra már nagyrészt készen van, saját írói személyiségét, grafomániáját, a Kakas Mártonban és az Üstökösben aprópénzre váltott parodisztikus hajlamait végre egy grandiózus formában is megmutathatja, sőt ebben a parodisztikus formában képes leleplezni [csak, ugye, nem mindenki veszi észre ezt az önleplezést, csak Mikszáth, meg Szerb Antal, meg Sötér!] saját írói módszereit. A *Rab Ráby* metaregényként is olvasható, társadalom- és politikátörténeti vonatkozásban is [Bényei a 177. oldalon Bibó Istvánt is idézi: „...a közösség terméketlen, sehová sem vezető harcokba bonyolódott, és a valóságos feladatokkal, valóságos problémákkal szemben vakká lett.”], és olvasható regényesztétikai metaszővegként is, a paródia és a dialogikusság Bahtyin felől érthető változataként [163.], a precízen ellenpontozott polgári és nemesi/nemzeti ideológiák rezonőri igazságtétel nélkül hagyott, és a megoldás bombasztikus illuzórikusságával a végletekig fokozott nonszensz elbeszéléseként. [Azt hiszem, többen vagyunk, akiknek Jókai sokféle arca közül igazából ez tetszik a legjobban: Bényei Pétertől pedig most már azt is megtudhatjuk, *miért*.]

A kötet második része [*Lélektani folyamatok reprezentációja a Jókai-prózában*], ahogy Bényei Péter írja, a recepció „[majdnem] hiányzó”, pszichológiai olvasatának kérdéseit veti fel a *Mire megvénülünk*, *Az arany ember*, az *Enyim, tied, övé*, illetve *A tengerszemű hölgy* és az *Öreg ember, nem vén ember* című regények újraolvasásával. Bényei könyvének második része nem pusztán a Jókai-szövegek lélektani értelmezhetetlenségének recepciótörténeti tabuját bontja le: ez ugyanis a fő érve a magyar irodalomtörténet „nagy elbeszéléseinek”, amelyek Kemény Zsigmond elsőbbségét és „korszerűségét” igyekeztek bizonyítani Jókaival szemben: jóllehet, Jókai sokhangú író, ha valakinél, nála különösen semmi értelme nincs az életmű egészét jelölő *Jókai*-metonímiának. A szerző számot vet [193–224.] azokkal a lehetséges kételyekkel, amelyeket az életmű keletkezésekor még nem létező pszichológiai diskurzusok [mondjuk talán így: pszichológiai hermeneutika] hiánya támaszthat a regények lélektaniságát illetően. Zsigmond Ferenctől kezdve Szilasi Lászlóig – Bényei hivatkozik is rájuk [203–209.] – többen is felvetették az egykorú pszichológiai diskurzus támogatása nélküli értelmezés lehetőségeit Jókai egyes műveinek, hőseinek, regényi szituációinak lélektaniságát illetően. Ezek a felvetések eleve megkérdőjelezik a Jókai-regények lélektaniságának diskurzusba emelésével szembeni tradicionális ellenállás értelmét. Ugyanakkor – általánosabban – Bényei arról is ír, milyen fontos szerepe lehetett egyáltalán a regényolvasás 19. századi divatjának a pszichológiai diskurzusok létrejöttében, a 19. századi személyiség- és énképek megkonstruálásában. A tudománytörténeti anakronizmusnak látszó kérdést

igazából fordítva kell feltenni: nem a pszichológia hozza létre az irodalomról szóló lélektani diskurzust, hanem az irodalom [a művészet] maga; Bényei eredeti, fordított érvelése itt a pszichológia mint tudomány a 19. századi regényirodalom alakulástörténetével egyidőben zajló létrejöttével is szembesíti az olvasót. A kötet elsősorban Carl Gustav Jung pszichoanalitikus módszerének és kulturológiájának keretei között találja meg az elemzett Jókai-regények értelmezési kódját, s ez a Monarchia [a kötet első részében is alaposan tárgyalt] közös társadalom- és művelődéstörténeti tere miatt tökéletesen indokoltnak tűnik. [Korántsem véletlenszerűek, csak kifejtetlenek ezek a kapcsolatok a Heidegger–Freud–Buber-hivatkozások esetében: 282. skk.] Ugyanezért lett volna érdemes megtalálni a kapcsolatokat a 19. századi magyar pszichológiára-pszichiátriára [a Jókai kortárs Schwartzter Ferenc és Schwartzter Ottó munkásságára] nagy hatással bíró francia Charcot- és a német-osztrák Krafft-Ebing-iskolák, vagy akár a korai „klinikai” Freud nézetei és a Jókai-regények között.

Éppen azok a lélektani defektusok és katasztrófák, amelyekről Bényei az említett regények kapcsán beszél – a halálvágy (és öngyilkosság) illetve a „transzgenerációs” traumák [*Mire megvénülünk*]; a bűntudat változatos formái [*Az arany ember*]; a személyiség képződésének és lebomlásának kataklizmatikus szakaszai Áldorfay Ince „sorstörténetében”, mintha ez lenne a regény fő kérdése: hányszor lehet újrairni, újramondani egy életrajzt? [*Enyim, tied, övé*]; az önéletírás mint rejtőzködő önértelmezés és traumairás [*A tengerszemű hölgy, Öreg ember, nem vén ember*] – nemcsak a jungi tézisek szerint értelmezhetők, hanem már a 19. század végi, korai pszichoanalízis módszertana szerint is. A *Mire megvénülünk* Áronffy-fivérei az öntudatlan, családi és a tudatos, politikai intrikától kísért pszichológiai manipuláció áldozatai. Az *Enyim, tied, övé* kitűnő interpretációjában Áldorfay „én-formálódásának” fázisaihoz Bényei Martin Buber *én–te* viszonyra épülő identitástéziseit kapcsolja, ami felveti annak a gyanúját, hogy Jókai regénypoétikai alapötlete is a [romantikus vagy már posztromantikus?] személyiség többszöri újrakonstruálásának Buberéhez nagyon hasonló eszméjét rejtí, mintha korai változata lenne annak. Az *arany ember* lélektani háttere egyszerre utal a bűntudat mélylélektani és társadalomtörténeti vonatkozásaira: nem tudom nem említeni, hogy a fejezet fejtegetései nyomán jutott eszembe Az *arany ember* bűntudat-problémáinak és a bécsi operettek bűntudattémáinak feltűnő párhuzama: a társadalmi emelkedéssel járó és az emberi szabadság [a saját és a másik szabadságáé] korlátozása miatt érzett bűntudatnak az operettekben és Jókai-regényében is – legalábbis a 21. századi olvasók számára – nyugtalanítóan hamis a pozitív feloldása. A vizsgált öregkori regények – Bényei olvasatában – talán legérdekesebb kérdése, hogy miért a fiktív önéletrajz, sőt, miért a többnézőpontú elbeszélésként megszólaltatott önéletírás formáját választotta Jókai. A kötet erre nem ad egyértelmű választ, de már talán a kérdés ekként való megfogalmazása is fontos eredménye a recepciótörténetnek. Jókai egész életműve kétségkívül tele van alternatív, misztifikáló, az emlékezői-elbeszélői-kinyilatkoztatói szerepet kisajátító írásgezsztusokkal: ilyen például a Petőfi emlékezetének kisajátításáért az Arany–Gyulai-csoporttal szemben folytatott harc, és ennek az életműben elsórt ellendiskurzus-szövegei stb., és talán éppen ennek az alternatív valóságnak, szöveghálónak az igazolására születtek az *Öreg ember, nem vén ember*-típusú „biográfiai konfabulációk” [321.], Jókai verses önéletrajza és a rövid publicisztikák.

Jókai „lélektaniséga” – bár az említett regények fontos kivételek, és segítenek végre megérteni Jókai szerzői „sokféleségének” lényegét – általában valóban nem a szereplők belső vívódásaira épül. Ám Bényei regényértelmezései, a Jókai-filológia új kérdéseire adott válaszai – ha tetszik: egy elegáns vívóra valló, a játék kölcsönös örömet igazoló visszavágásai – rendre arra a következtetésre jutnak, hogy egyrészt nagyon erős az említett regényekben a kísérletező-lélektani jelleg, az író kísérleti-lélektani hajlama, Jókait leginkább a végletes, különlegesen összetett vagy kilátástalan helyzetbe vetett hősök viselkedése érdekli. Egyes regények ugyanis a mai fogalommal élve *pszichodramák* – történetmondói-elbeszélői fókuszából megírva. Ebből viszont az is következik, hogy a lélektaniség szerepe sok Jókai-regényben az elbeszélői kommentárookban jelenik meg. Jókainál – olvashatjuk Bényei Péter kifejezetten izgalmas okfejtését *A Jókai-lélektan poétikai regiszterei* című alfejezetben [210–224.] – nem a regény eseményei, nem a hősök, hanem a regényről való beszéd tartalmazza a pszichológiai aspektusokat, akár a narrátornak az olvasókkal lépten-nyomon megosztani vágyott dilemmáiban, a narrációból való *kibeszélésében*, akár a konverzációs kultúra, a regény világán túli, a regényről folyó beszélgetések (mint laikus értelmezői aktusok, sajnos ritkán dokumentált) alkalmain. Jókai narrátorainak „lélekboncoló” attitűdje a regények bizonyos helyeit metaregényként, a regényírásról és -olvasásról szóló regényként olvastatja, és a monográfiának ezen a fontos pontján [221–224.] fel is merül az így létrejött olvasásmódnak a metapszichológiával való párhuzama. A posztfreudi metapszichológia [Lacantól Adolf Grünbaumig] ugyanis tisztában van a jungi–freudi terápiás gyakorlat beszédaktusként való működésével, illetve az eseményekről, emlékképekről való *beszélés* hermeneutikai programjával. Ebben a tekintetben pedig a Jókai-regény és narrátora a terapeuta és a páciens szövegeit is képes megszólaltatni. [*Debreceni Egyetem*]

HERMANN ZOLTÁN

A „palimpszeszt-kedély” filológiája

GÖNCZY MONIKA: „CSILLAGOKKÁ REPESZTETT SZÖVEG...”. SZÖVEGKÖZI KÖZELÍTÉSEK A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK MAGYAR IRODALMÁHOZ

Az intertextualitás fogalmának általános elterjedtsége, sokféle – főleg például a gette-i – kategóriák szerint való alkalmazása, mindent átható applikatív sikeressége szinte páratlan fejlemény az utóbbi félszázad irodalomtudományában. Kevés olyan szempontra lelhetünk napjaink kutatásaiban, mely ennél elfogadottabb, szinte magától értetődő, ám egyes konkrét alkalmazásai során mégis – jobb esetekben – az újdonság erejével megnyíló távlatát nyújtana a korszerű interpretációknak. A szövegköziség működésére koncentráló módszer egyik kezdeményezőjétől, Roland Barthes-tól ezen túl egy másik eljárást, a receptivitás történeti változékonyságát akceptáló, szintén megkerülhetetlen tényezőt, az újraolvasás aktusát is fölidézi Gönczy